

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ У 1920-х рр. – ПОГЛЯД СУЧАСНИКІВ

Підкреслено особливості дослідження політики українізації у 1920-х рр. Висвітлено ставлення до українізації представників партійного керівництва та рядових партійців, українських діячів, які жили в радянській Україні або перебували в еміграції.

Ключові слова: українізація, національна політика, М. Скрипник, В. Ленін, В. Винниченко, С. Єфремов.

Подчеркнуты особенности исследования политики украинизации в 1920-х гг. Раскрыто отношение к украинизации представителей партийного руководства и рядовых членов партии, украинских деятелей, проживавших в советской Украине или находившихся в эмиграции.

Ключевые слова: украинизация, национальная политика, Н. Скрыпник, В. Ленин, В. Винниченко, С. Ефремов.

Національна політика радянської влади у 1920-х рр., хоча і не є суцільною «білою плямою» в історіографії радянської доби, проте залишається предметом для жвавих дискусій серед науковців із приводу її характеру й суті, конкретних форм та особливостей. Яскравим прикладом може слугувати дискусійне питання щодо періоду згортання політики українізації, яке розглядає у своїй статті Г. Єфименко: 1926–1928, 1929 або ж 1933 р. [9, с. 277]. Значною мірою це пов'язано з тим, що в радянський період політику українізації вивчали формально, спираючись на постанови офіційних органів та дані статистики. Обмежений був доступ до творів, промов радянських діячів, померлих чи репресованих у 1930-х рр., наприклад М. Скрипника або В. Затонського [12]. У той же час це питання розглядали в діаспорній історіографії: досліджували біографії партійних і культурних діячів, окремі заходи щодо реформування культурної, мовної, освітньої сфер, виходили друком твори тих, хто був причетний до українізації [13; 19]. Сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники, користуючись розширеною джерельною базою, здобутками західних і діаспорних дослідників, вивчають комплекс питань, пов'язаних із політикою українізації, у своїх статтях та монографіях [8; 15], публікують збірки документів [17]. Сьогодні вже зрозуміло, що чи не найголовніша складність у дослідженні цієї проблеми полягає в тому, що самі безпосередні організатори і виконавці українізації порізно уявляли собі її сутність, оскільки правляча більшовицька партія перебувала в пошуку оптимальної національно-державної моделі й намагалася пристосувати власні теоретичні принципи до дійсності. Суттю даної статті є порівняння поглядів на політику українізації з боку її сучасників – державних та партійних посадовців, рядових громадян, українських діячів-емігрантів і т. д.

Як відомо, ще до приходу до влади більшовики приділяли значну увагу правам національностей і гостро критикували політику Російської імперії щодо «інородців». Зокрема, В. І. Ленін у своїй праці «До питання про національну політику» (1914), ілюструючи тезу про те, що царська Росія є «тюрмою народів»,

наводив як приклад справу Бейліса та заборону відзначати сторіччя з дня народження Т. Г. Шевченка [14, с. 153–155]. У роботі «Право націй на самовизначення» Ленін доводив, що під самовизначенням слід розуміти саме право на окреме державне існування [14, с. 173]. А у «Критичних замітках з національного питання» зауважував, що «інтернаціональна культура не безнаціональна» [14, с. 117], але в той же час наголошував, що «є дві національні культури в кожній національній культурі» – буржуазна та демократична, тому, з одного боку, не можна боротися за національну культуру взагалі, а з іншого – українським марксистам не слід переносити ставлення до великоросів-гнобителів на пролетарську культуру великоросійських робітників [14, с. 124–127]. Прийшовши до влади, більшовики отримали можливість втілити в життя ці теоретичні положення.

У березні 1919 р. відбувся VIII з'їзд РКП(б), який відзначився, зокрема, дискусією з національного питання. Так, М. Бухарін захищав тезу про право на самовизначення тільки для трудящих, а Г. Пятаков і Г. Зинов'єв вказували на протиріччя між існуванням федерації радянських держав і одночасно єдиної централізованої правлячої партії. У програмі партії, прийнятій на з'їзді, було наголошено на особливій обережності та увазі стосовно так званих «пережитків національних почуттів» у пригноблених чи нерівноправних націй. Важливий крок до політики українізації зроблено у грудні 1919 р., коли на VIII конференції РКП(б) затвердили резолюцію центрального комітету партії «Про Радянську владу на Україні». У четвертому пункті цієї резолюції йшлося про те, що всі члени партії зобов'язані сприяти усуненню перешкод до вільного розвитку української мови та культури. До націоналістичних тенденцій слід ставитися з «найбільшою терпимістю та обережністю». Зрештою, було проголошено право трудових мас України вчитися і спілкуватися у радянських установах рідною мовою. Для цього всім службовцям необхідно вивчити українську [2, с. 185–186]. Українське питання викликало жваве обговорення на конференції. Наприклад, Я. Яковлєв заявив, що національна політика в Україні має бути такою, щоб кожному трудящому було зрозуміло, що радянська влада не «спеціально московська чи кацапська влада», а влада народна, яка забезпечить можливість вчитися, розвиватися рідною мовою [2, с. 84]. Х. Раковський звернув увагу на особливу обережність щодо України навіть на рівні газетних публікацій – уникання всього, що може здатися імперіалістськими прагненнями [2, с. 97]. В. Затонський указав на небезпечну тенденцію вважати, що «Україна видумана навмисне». Він порівняв ставлення до іноземців і до українців, яким часто кажуть, що «досить строїти дурня, говори російською, щоб усім було зрозуміло» (тут і далі переклад наш – О. К.) [2, с. 103]. Водночас Затонський висловився проти українізації в сенсі обов'язкового навчання дітей українською мовою [2, с. 103]. А. Бубнов та Д. Мануїльський у своїх виступах взагалі поставили під сумнів важливість поступок у національному питанні порівняно з економічними кроками. Пізніше М. Скрипник зазначав, що саме на VIII конференції партія «намітила свою лінію» щодо ставлення до України [19, с. 20].

Слід зазначити, що національна політика стосовно України та українського народу не мала якихось ексклюзивних рис. За тими ж принципами здійснювали

національну політику і щодо інших народів. Інструкція ЦК РКП(б) із роботи серед нацменшин (1919) передбачала створення у місцевостях зі змішаним національним складом національних бюро агітації та пропаганди, які б вели партійну роботу рідною мовою кожної національності, видавали газети та журнали тощо [3, с. 23–24]. На X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. проголошено боротьбу із великодержавним шовінізмом та буржуазним націоналізмом. У листопаді того ж року місцевим партійним організаціям було розіслано відповідний циркулярний лист, де підкреслено важливість уважної та обережної роботи серед національних меншин із урахуванням їх культурних та побутових особливостей [3, с. 48–49].

Навесні 1923 р., виступаючи на Московській партійній конференції, Л. Каменєв досить чітко висловився стосовно завдань національної політики, зауваживши, що партія будує свою диктатуру на відомому співвідношенні пролетаріату і селянства, а половина цього селянства – іншонаціональна, із своєю мовою, історією та традиціями. Тому під час налагодження відносин із селянами різних національностей найнебезпечніший (порівняно з місцевим націоналізмом) є ухил у «великоруське великодержавство» [16, с. 3].

1 серпня 1923 р. було прийнято постанову ВУЦВК і РНК УСРР про заходи забезпечення рівноправності мов та допомогу розвитку української мови. Важливо, що в цій постанові чітко визначено наміри радянської влади якнайшвидше провести зміни, насамперед у державному апараті. Зокрема, встановлено, що ніхто з громадян не може бути прийнятий на службу до державної установи, якщо не володіє обома найпоширенішими в УСРР мовами – українською та російською. Українізували такі наркомати, як Наркомос, Наркомюст, Наркомпрод, Наркомзем, місцеві податкові органи Наркомфіну тощо [17, с. 107–108]. Тим, хто вже перебував на державній службі, необхідно було опанувати мову протягом року [17, с. 109]. Реалізація цих положень на практиці стикнулася із численними труднощами, причому далеко не всі вони мали об'єктивний характер. Наприклад, навесні 1925 р. Запорізький округ звітував про попередні підсумки українізації, відзначаючи, що знання української мови у службовців недостатні, у профспілкових органах українізація «знаходиться в зародковому стані», а у сфері українізації партійного апарату «є спроби, але немає конкретних результатів» [4, арк. 65]. На 9-й окружній партійній конференції в березні 1925 р. делегати виступили за те, щоб найбільш здібних до вивчення мови партійців направляти на роботу в сільські місцевості, у той час як у містах на заводах можна обходитися без знання української мови [5, арк. 58]. Зазначали також, що українізацію слід починати з керівництва і слідкувати за тим, щоб «товариші не ухилялися вбік» від неї [5, арк. 63–64]. Згідно з інформаційними бюлетнями інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У, складеними влітку 1925 р., у різних округах та губерніях у ході проведення українізації виникали схожі проблеми. Наприклад, у Миколаївському окрузі тільки відкрили школу «українознавства» для працівників партапарату та комсомолу. У Маріупольському окрузі ділову документацію на той час ще не вели українською мовою. Губнацкомісія при Київському губкомі пояснювала низький рівень українізації недостатньою кількістю навчальної літератури українською мовою. У

Чернігівській губернії курси з вивчення мови формально працювали, але із явно «слабким відсотком відвідуваності слухачів» [6, арк. 13зв. – 14зв.]. Перевірка, проведена в Запорізькому окрузі на початку 1926 р., виявила, що робітники вважають знання мови непотрібними, ставляться до відвідування курсів як до марнування часу. Позитивне ставлення до українізації серед службовців, які відвідували мовні курси в повному складі (не менше 95 %), можна пояснити страхом бути звільненим із роботи [7, арк. 13зв.–14]. Зрештою, проаналізувавши брошуру «За цілковиту українізацію», видану в 1929 р., можна зробити висновок, що трудящим необхідно було аргументувати доцільність вивчення української мови. Головним аргументом повинно бути те, що пролетаріат зобов'язаний впливати на розвиток національної культури для виховання прийдешніх поколінь у дусі пролетарського світогляду та ідеології. Для цього, у свою чергу, слід опанувати українську мову, історію, економіку і звичаї. Головним засобом «самоукраїнізації» автори брошури називали створення україномовного колективу, читання художньої і спеціальної літератури українською мовою. Цікаво, що в переліку рекомендованих видань фігурують як прізвища радянських письменників, так і дореволюційних – І. Нечуй-Левицького, І. Франка, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, В. Винниченка [11].

Серед комуністичних діячів, причетних до впровадження українізації, чи не найбільш послідовний М. Скрипник, теоретик і практик у галузі національного питання, нарком освіти УРСР у 1927–1933 рр. Уже в 1920 р. він писав про «національний забобон», який полягає в тому, що українська мова і культура є «третьорядні» [19, с. 10]. М. Скрипник звертав увагу партії на культурно-освітні потреби українців у РСФРР, зокрема в Сибіру і на Кубані. Ще в 1923 р. він говорив про це на XII з'їзді РКП(б) та під час 4-ї наради ЦК РКП із відповідальними робітниками національних республік [19, с. 24, 34]. Скрипник називав УРСР «культурним П'ємонт» усього українського народу [19, с. 180]. Гостро критикував він «троцькіста» В. Ваганяна, який вважав, що українізація, особливо із використанням мови галицько-української інтелігенції, – спосіб відірвати трудящі маси України від пролетаріату Росії шляхом мовної відокремленості [19, с. 230–231]. Незважаючи на таку послідовну позицію, П. Постишев назвав Скрипника (щоправда, уже після його смерті) «прямим», хоча і «несвідомим» зняряддям націоналістичних елементів [18]. При цьому і М. Скрипник, і П. Постишев, і О. Шумський, якого свого часу критикував Скрипник, декларували, що здійснюють ленінську національну політику в Україні.

Досить різні, практично полярні оцінки давали політиці українізації українські діячі культури та мистецтва, які не були членами більшовицької партії. В. Винниченко, перебуваючи за межами радянської України, писав у 1926 р., що якби комуністична партія відразу втілила у життя ту національну політику, яку проголошувала у своїх відозвах та резолюціях, то кількість опозиційних українських елементів, у тому числі озброєних, зменшилася б на три чверті [1, с. 15]. Він відзначав докорінні зміни в трактуванні національної політики з боку партійного керівництва, порівнюючи з 1919 р., коли голова українського радянського уряду (Г. Пятаков) проголошував необхідність «диктатури руської культури» в Україні, із 1926 р., коли інший голова (В. Чубар) змушений був

доводити, що в Україні «немає переслідування руської культури» [1, с. 16]. Також він відзначив факти «урядування українською мовою» і навіть приклади «кари за незнання української мови» [1, с. 16]. При цьому письменник розумів і вважав абсолютно нормальним те, що комуністична партія хоче надати українській національній культурі «тон свого світогляду» [1, с. 17]. У підсумку Винниченко зазначив, що «окупаційна влада» за декілька років активної діяльності «зрослася із країною», а отже, слід визнати як факт існування самостійної української радянської держави в союзі з іншими самостійними радянськими державами [1, с. 18].

Цікаво прослідкувати, як змінювалося ставлення до українізації відомого науковця С. Єфремова, який, проживаючи в радянській Україні, перебував у своєрідній «внутрішній еміграції», категорично не сприймаючи будь-які заходи радянської влади і сподіваючись на швидке її повалення. У своєму щоденнику 30 вересня 1923 р. він уперше згадує поняття «українізація», характеризуючи її як «паршиву», оскільки вона «більше на словах, ніж на ділі» [10, с. 43]. Рік потому, 12 червня 1924 р., він так само песимістично налаштований – офіційна українізація – це «гарнір», а суть цілком «обрусительна» [10, с. 131]. 24 жовтня того року Єфремов згадує про доцільний захід, який «набуває потворних форм», – екзамени в установах на знання української мови, проте констатує, що в даному випадку без примусу нічого зробити не вдалося б [10, с. 155]. Влітку 1925 р. вектор українізації залишається для Єфремова (а отже, і для широкого загалу) усе ще незрозумілим. З одного боку, ходять чутки про декрет щодо «перемальовування вивісок», з іншого – говорять, що О. Шумського звільнять із народного комісаріату освіти за надто жорстке впровадження українізації [10, с. 242, 249]. Єфремов відзначає, що хоча тираж «Пролетарської Правди» українською мовою набагато більший, ніж у російській версії, або навіть «Більшовика», купують її неохоче [10, с. 256]. У кінці жовтня – на початку листопада 1925 р. С. Єфремов схвально відгукується про візит А. Луначарського до Києва. Луначарський нібито у відповідь на прохання українських учителів надати російські підручники заявив, що київська школа має дбати про розвиток власної української культури, а на зборах учительської спілки відповів учителям-росіянам, що кожен, хто живе в Україні, має знати мову українського народу, а тому, хто не хоче цього робити, знайдеться робота в Росії [10, с. 295, 297]. Навесні 1926 р. С. Єфремов звертає увагу на дебати на засіданнях ВЦВК у Москві, де «заговорили добрі люди про страхіття українізації» [10, с. 370]. Перша резолюція ВЦВК, у якій ідеться про загрозу російській культурі, обурює Єфремова, але вже 5 травня він схвально згадує другу резолюцію, у якій висловлюється співчуття українізації, підтримка української культури та УАН [10, с. 370, 372]. У червні 1926 р. у газетах з'являються статті про українізацію, де «дістається» і «русотяпам» і «українським шовіністам», насамперед М. Хвильовому [10, с. 385]. У листопаді 1926 р. Єфремов записує в щоденнику, що за українізацію «не на жарт беруться» – по установах знову проводять перевірки на знання мови із звільненням тих, хто не складе іспит [10, с. 431]. У лютому 1927 р. він відзначає статтю М. Бухаріна в «Правді», у якій той застерігає від повороту назад від українізації [10, с. 462]. Наступного 1928 р. Єфремова ще турбують питання, пов'язані з українізацією, передусім затвердження нового українського

правопису. Він критикує М. Скрипника за «фантазії та самодурство» [10, с. 591]. Нарешті, у травні 1929 р. С. Єфремов з огляду на арешти за справою СБУ констатував, що надалі триватиме «українізація без українців», або українізація «Наримського краю та Мурману» [10, с. 767–768].

Таким чином, у галузі національної політики радянське партійне й державне керівництво дбало про державні інтереси і відповідність практичних заходів ідеологічним догмам. При цьому саме теоретичні непорозуміння призводили до половинчастості, непослідовності, формального ставлення до впровадження політики українізації. Це, у свою чергу, викликало нерозуміння необхідності такої політики на місцях, а також відштовхувало від ідеї розбудови радянської української держави небільшовицьких діячів.

Бібліографічні посилання

1. **Винниченко В.** Поворот на Україну / В. Винниченко. – Л.-Пшебрам: Друкарня Наук. товариства ім. Шевченка, 1926. – 34 с.
2. Восьмая конференция РКП. Декабрь 1919 г. / под ред. Н. Н. Попова. – М.: Партиздат, 1934. – 293 с.
3. Выше знамя пролетарского интернационализма! Национальный вопрос в решениях РСДРП – РСДРП(б) – РКП(б) – ВКП(б) – КПСС. 1898–1985 / сост. И. Н. Макаров. – Псков: Псковское возрождение, 2013. – 336 с.
4. Державний архів Запорізької області (Далі – ДАЗО). – П. 1, оп. 1, спр. 246.
5. ДАЗО. – П. 1, оп. 1, спр. 247.
6. ДАЗО. – П. 1, оп. 1, спр. 334.
7. ДАЗО. – П. 1, оп. 1, спр. 494.
8. **Даниленко В.** «Українізація» і голод 1932–1933 років в Україні / В. Даниленко, П. Бондарчук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 18. – С. 327–335.
9. **Єфименко Г.** Питання національної політики Кремля в Україні в перш. пол. 1937 р. / Г. Єфименко // Там само. – 2004. – Вип. 12. – С. 277–294.
10. **Єфремов С. О.** Щоденники. 1923–1929 / С. О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. – 848 с.
11. За цілковиту українізацію! (чому треба вивчати українську мову та як її треба вивчати) / Дніпропетровський ОК ЛКСМУ. – Д.: Видання Дніпропетр. О.К. Л.К.С.М.У., 1929. – 23 с.
12. **Затонський В.** Національна проблема на Україні / В. Затонський. – Х.: Держвидав, 1927. – 99 с.
13. **Кошелівець І.** Микола Скрипник / І. Кошелівець. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – 343 с.
14. **Ленін В. І.** Про національне і національно-колоніальне питання / В. І. Ленін. – К.: Держполітвидав, 1957. – 580 с.
15. **Марчуков А. В.** Украинское национальное движение: СССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты / А. В. Марчуков. – М.: Наука, 2006. – 599 с.
16. Московская губпартконференция. Заседания 31 марта, 1 и 2 апреля. Доклад т. Каменева о работе ЦК // Правда. – 1923. – 3 апр. – С. 3.
17. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / упоряд.: М. І. Панчук та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 560 с.
18. **Постишев П.** Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні / П. Постишев // Червоний шлях. – 1934. – № 2–3. – С. 165–176.
19. **Скрипник М.** Статті й промови з національного питання / М. Скрипник. – Мюнхен: Сучасність, 1974. – 270 с.

Надійшла до редколегії 14.12. 2014